

Hamberger Judit

A cseh nemzettudat jellemzői

"Hogyan tekintsünk Myslbek szobraira, amelyek Vyšehrad parkját díszítik, ahol Zábojnak és Slavojnak, a hamis Kéziratok alakjainak szobrai alatt Václav Klaus nemrégiben megalapította a cseh államot? Vajon mit foglal magában e park? A Nemzetet vagy a Kéziratokat, a cseh kisebbségi érzés e cucliját?" (D. Treštík, 1998)

A fenti idézet dióhéjban felvillantja a cseh nemzeti identitás alapvető dilemmáit: a nemzeti azonosságtudat hamisított történelemre (pl. hamisított kéziratokra) és hagyományokra való alapozását és azt a kisebbségi érzést, amit a németekkel való együttélés okozott, és ami végighúzódik a csehek történelmében.

A cseh nemzettudat régi történelmet tudhat maga mögött. A cseh arisztokrácia, a cseh nemesség és értelmiség már a 11–12. század fordulóján nemzetként (azaz nyelvben csehként) határozta meg magát. Ekkortól kezdődik az a folyamat, amelyben a cseh identitás meghatározásában a német mint preferencianemzet kap kiemelkedő helyet. Már a 12. század elején kényszerűen érezték arra, hogy a németektől mint másoktól, mint idegenektől elhatárolják és így meghatározzák magukat. Ez a folyamat többször megismétlődött: a huszita vallásháborúk idején, majd háromszáz éves sötét korszak után az ún. nemzeti ébredés időszakában, és legújabbán az 1992-es szétválás óta. Míg az előző néhány alkalommal a nemzeti nyelv volt az önmeghatározás központi értéke, addig 1992 után a nemzetállamot fedezték fel újra mint a nemzeti identitás központi értékét. 1993 óta is a nemzeti történelmet újraértelmezve újítják fel hagyományaikat.

A cseh modern nemzettudat (is) a 19. századi nemzetébresztők mesterségesen kialakított hagyományaira, az archaikus nemzeti mitológiára támaszkodik. A cseh nemzet alapvetően a 19. század első (F. Palacký) és második felében, a 20. század elején (T. G. Masaryk) kialakított cseh történelemértelmezés és történelemfilozófia alapján kialakított nemzeti hagyomány és történelmi tudat alapján indokolja és definiálja magát. Ennek alapelemei közé tartozik, hogy a cseh történelem a cseheknek a németekkel vívott örökletes létharca. A cseh történelemértelmezés másik fő eleme a huszitizmus azon értékelése, mely szerint az a demokratikus elvekért és eszmékért, a társadalom demokratikus berendezkedéséért vívott olyan harc volt, amely már a 15–16. században (vallási köntösben) a francia forradalom jelszavait tűzte ki célul. Innen ered a cseh nemzettudat azon hagyománya, hogy a csehek a demokratikus és humanista eszmék előfutárai, s mint ilyenek, Európában a legmélyebb demokratikus és humanista hagyományokkal és értékrenddel rendelkező nemzet.

A huszita korszak értelmezésének másik alapeleme az, hogy a csehek évszázados hagyományokkal rendelkeznek a társadalom politikai, szociális és vallási-eszmei egyenlősítésében is, és mint ilyenek, folyamatosan ellenállnak a katolikus egyház által képviselt autoriter törekvéseknek. Értelmezésükben a huszita korszak annak is jelképe, hogy a szláv egyenlőségeszme harcot vív a német eredetű autoriter és tekintélyelvű berendezkedéssel. Bizonyos mértékig innen ered az a cseh mentalitás, amely eleve szemben áll minden olyan akarral, amely hierarchikus politikai és társadalmi berendezkedést céloz meg.

A huszita hagyományok befolyásolják a csehek xenofóbiáját, idegengyűlöletének jellegzetességeit is. A huszita küzdelmeknek ugyanis a 19–20. századi cseh

történelemértelmezés olyan nemzeti jegyeket is adott, amelyek bizonyos mértékig indokolják a cseh társadalom sajátos nacionalizmusát, a sovinizmust és annak durva megnyilvánulását, a rasszizmust is. A csehek harcai eszerint általában azért folytak, hogy a cseh korona területéről, azaz a cseh etnikum által a 6–7. században elfoglalt területről kiűzzék az idegeneket, tehát elsősorban a németeket. Ez érvényes volt a huszita harcokra is, amelyeknek az adott nemzeti színezetet, hogy a városokat, amelyeket a németek alapítottak és "foglaltak el", a csehek visszafoglalják és csehekké tegyék. (A prágai egyetemen Husék már 1409-ben egy olyan dekrétumot követeltek ki a királytól, amely elűzte az idegeneket az egyetemről. Ez volt a Kutná Hora-i dekrétum.) Ilyen alapon kialakult annak hagyománya, hogy a cseh korona területén lehetőleg ne tartózkodjon idegen, mert az a csehek felségterülete. Ami tehát a cseh korona területein belül van, az legyen cseh, az ezen kívül eső területek idegenek, és bizonyos koncepciók szerint kívül is esnek a cseh érdeklődésen. A manapság szinte mindennapos rasszista tüntetések és akciók jelszavai azt hangoztatják, hogy Csehországot a cseheknek kell visszaadni, Csehország legyen a cseheké, a fehér cseheké. A rasszizmus mértékére vonatkozó nemzetközi felmérések is azt mutatják, hogy a csehek a környező társadalmakhoz képest nagyobb mértékben rasszisták. A cseh sovinizmust a cseh xenofóbia táplálja, és az európai kivételesség hagyománya erősíti.

A cseh kivételesség hagyományára alapozta az 1990-es évek egyik legnépszerűbb cseh politikusa, Václav Klaus is azon politikai propagandáját, amely a cseh azonosságtudatot illuzórikus elemekkel terhelte meg. Eszerint Csehország a posztkommunista országok vizsályoktól és konfliktusoktól terhes tengerében a polgári jobboldal által biztosan vezérelt békés sziget, ahol a cseh nemzet nagyszerű gazdasági, kulturális és politikai teljesítményének köszönhetően nem lesznek olyan társadalmi megrázkódtatások, mint a többi országban. A cseh társadalom ezt több évig (kb. 1991 és 1997 között) el is hitte, ami azt eredményezte, hogy a könnyörtelen valóság egy idő múlva kegyetlenül letaglózta a hiszékenyeket. (Egy 1992-es nemzetközi felmérés szerint a tranzíciós országok társadalmi közül a magyarok voltak a legszkeptikusabbak, míg a csehek a legoptimistábbak közé tartoztak.) Az 1990-es évek eufóriája és a cseh gazdasági, társadalmi és politikai csodát felfestő propaganda szertefoszlása után a csehek a másik végletbe estek. Most olyan letargia jellemzi őket, ami arra enged következtetni, hogy a cseh nemzettudat manapság újra bizonytalanná vált.

A felvilágosodás és a liberalizmus a cseh társadalomban is kívülről hozott, nem szervesen kialakult eszme, ideológia és politikai elv, amelyet többek között T. G. Masaryk, mint a legjelentősebb cseh liberális gondolkodó és politikus próbált a cseh társadalom értékrendjének szerves részévé tenni. Mivel ő a nemzet atyjaként vonult be a cseh történelembe, és neki köszönhető Csehszlovákia mint cseh nemzetállam létrehozása, ezért a liberalizmus és a gyakorlati aprómunka mint a közmondásos cseh pragmatizmus az ő révén vált hagyománnyá, amelyből (a masaryki eszmékhez és erkölcsi elvekhez való visszanyúlásra hivatkozva) az 1990-es évek cseh nemzettudata is merít. A cseh társadalom is nagymértékben ideologikus és antiliberális társadalom, annak ellenére, hogy a cseh nemzeti ideológia része a két háború között és az 1990-es években is a csehek pragmatizmusáról és polgári demokrata jellegéről alkotott és V. Klaus által sulykolt mítosz.

Az 1918-ban létrehozott Csehszlovákia a nem létező csehszlovák nemzet államaként konstituálódott. A csehszlovák nemzet fikciója a csehek és a szlovákok között súlyos nemzeti jellegű konfliktusokat okozott, mert a csehszlovák nemzet fikciójával csak a csehek azonosították magukat, a szlovákok nem fogadták el nemzeti identitásuk alapjául. A csehek számára Csehszlovákiával a cseh nemzetállam létrejött. Ennek kereteit tekintették saját nemzetállamuk határainak. A csehek a csehszlovák nemzet és nemzetállam koncepciójának

hamisságát csak 1945 után, fokozatosan vették tudomásul, és csak az 1968-as föderáció adott ennek államjogi és alkotmányos nyomatékot. 1945 után saját területükről elűzték (kitelepítették) a németeket, 1992 után pedig elhagyták őket a szlovákok is. Így 1992 végére, 1993 elejére létrejött a nemzetileg homogén cseh nemzetállam, amely azonban Csehszlovákiánál jóval kisebbé vált, és geostratégiaiilag még jobban beágyazódott a német térségbe. A német újraegyesítéssel a csehek németektől való félelme felerősödött. Az, hogy a cseh nemzetállamot a szlovákok nélkül kell újragondolni és újratereíteni, megzavarta a cseheket, hiszen az új körülmények szerint kell módosítaniuk a cseh nemzettudatot.

Csehszlovákia szétválásával, már 1992-től, és különösen annak végén, újra fellángolt az a vita, amely a cseh nemzettudat koncepciójának részeként a 19. század végén és a 20. század első felében uralta a cseh közgondolkodást. Ennek a vitának az volt a témája, hogy vajon mi a cseh történelem értelme, mik a csehek. Ebben a vitában, amely a kommunizmus időszakában beállt kényszerszünet kivételével folyamatosan végighúzódik a cseh szellemi közéleten, manapság a cseh politika és társadalom két meghatározó egyénisége, a köztársasági elnök Václav Havel és a volt kormányfő, ma képviselőházi elnök Václav Klaus az egymással szembenálló frontok vezéralakjai. A vita többéves témája és tétje az, hogy a csehek mint nemzet és társadalom milyen állameszme alapján rendezzék be a harmadik cseh államot (az első a történelmi, a második a szlovákok nélküli, rövid életű 1939-es, a harmadik pedig az 1993-tól működő cseh állam), vagyis hogy milyen értékek és eszmék alkossák az új állam tartópilléreit. Talán nincs még egy olyan nemzet e térségben, amely ilyen elszántsággal keresné létének mélyebb indokoltóságát, és ilyen hosszan és nyomatékkal fordítana szellemi erőfeszítéseket saját identitásának filozófiai-történelmi meghatározására, mint a csehek. Már a 19. század végi viták tartalmazták azokat az alapproblémákat, amelyek (a nemzetállam létrehozásának kivételével) ma is foglalkoztatják a cseh szellemi és politikai élet vezetőit, és amelyek a cseh nemzeti identitásnak is összetevői.

Az egyik ilyen alapprobléma az, hogy a cseh nemzeti társadalom nem teljes, vagyis hogy a modern nemzetek kialakulásában csonka társadalomként vett részt. Ebben a korszakban ugyanis a cseheknek már nem voltak nemzeti-etnikai szempontból saját felső rétegei. Az arisztokrácia, a főnemesség, a nagypolgárság és az államigazgatás vezetői nem csehek, hanem németek voltak, mert a fehérhegyi vereség (1620) után és a rekatolizáció végrehajtásakor a Habsburgok a cseh vezető rétegeket és az értelmiséget kivégezték vagy végleg elűzték, és helyükbe osztrák németeket telepítettek be. Ez mélyen beivódott a csehek tudatába és tudatalattijába, olyannyira, hogy az 1990-es években a cseh társadalom szinte egyöntetűen ellenállt annak, hogy az arisztokrácia és a katolikus egyház mint a csehtől idegen, szervesen elem visszakapja a kommunisták által elkobzott vagyontokat.

Az ilyenfajta nemzeti ellenállást erősítette az a hagyomány is, hogy a felsőbb rétegeitől megfosztott, "lefejezett" cseh nemzet a közép- és alsóbb rétegek (középpolgárság, kispolgárság, kézművesség, parasztság) társadalma, és így a demokrácia kiszélesítése, kiterjesztése nemzetileg nem ütközik olyan akadályokba, mint a felsőbb (kiváltságos) rétegekkel rendelkező nemzeteknél, társadalmaknál. (A nemzeti történetírás szerint ezek voltak azok a rétegek, amelyek a cseh nemzeti identitást megőrizték, hordozták és ápták a rekatolizáció és a németesítés kemény évszázadai alatt.) Ez annak a hagyománynak az alapja, amelyre a cseh társadalom polgári jellegének tudata épül, és amelyre Klaus megpróbálta a jobboldali polgári társadalom eszméjét alapozni. A csehek jobboldali, polgári és demokrata önképe nem nélkülözi a valóságos történelmi alapokat, de éppen amiatt a kispolgáriság jellemzőit hordozza magán. Ez a kispolgáriság, ugyancsak a lefejezettség történelmi tapasztalatai miatt, hajlamossá teszi a cseh nemzeti közösséget a bezárkózásra.

A cseh nemzeti és történelmi identitás vitájának másik alapproblémája a kis nemzet kérdése, annak tudata, hogy a csehek olyan kis nemzet, amely más nagy, erős nemzetek (ebben az esetben a német) szomszédságában és a tőle való függésben él. A németekkel való együttélés és a német szomszédság olyan komplexust alakított ki a csehekben, amely a nemzeti identitásuk szerves részének tekinthető, és amely a kis nemzet félelmére épül. Ez a félelem olyan erővel él a cseh nemzeti tudatban, hogy a kispolgáriság mellett ez képezi a legbiztosabb alapokat a cseh bezárkózási tendenciák megerősödéséhez.

A fenti hagyományok és az erre alapozott nemzeti identitás a cseh nemzet esetében is kialakították azokat a társadalmi jellemzőket, amelyek egyszerre, együtt, egymással viaskodva hatnak az európai integrációs folyamatok elfogadásában vagy elutasításában is. A csehek európaiságának hagyománya (amely a huszita mozgalomnak mint az európai értékrend eszméiért folytatott küzdelem éllovasának hagyományára és a T. G. Masaryk által hangoztatott európai demokratizmus és humanitás mélységének képzetére épül) az integrációs folyamatok és az ezzel összefüggő reformfeladatok tekintetében arra hivatkozik, hogy a cseheknek nem kell Európába visszajutnia, hiszen Csehország mindig is Európa közepe volt minden értelemben. Ennek indoklásában gyakran hangoztatott érv a cseh gazdaság és ipar rendkívüli fejlettsége, amely már a 18. század közepétől szervesen fejlődött, és amely a két háború között azt eredményezte, hogy Csehország a harmadik legfejlettebb országnak számított Európában. A cseh nemzet demokratizmusának és humanizmusának mélységét a huszita elvek mellett azzal szokták indokolni, hogy az első Csehszlovákia köztársaság volt, és egyenlő, titkos választójoggal rendelkezett, amit nem mondhat el magáról a szomszédos nagy Németország (sem). A csehek a németekkel szembeni demokratizmusukat és humanizmusukat a hitleri Németország és általában az agresszív német hegemonia ellentétpárjaként is gyakran felhozzák. A cseh nemzetől tehát ezen alapokon nem lehet európaiságot követelni, hiszen a csehek európaiságból másoknak adhatnának leckét. Ez a fajta indoklás annak igazolására is szolgál, hogy a cseh nemzetnek nincsenek sürgősen elvégzendő feladatai az integrációs folyamatokban, s hogy a csehek már nemzeti sajátosságaik alapján a szinte automatikus integrációra eleve elrendeltek.

A cseh nemzeti identitás bizonytalanságát és dilemmáit tükrözik azonban a befelé fordulás azon jegyei, amelyek a bezárkózási tendenciákban nyilvánulnak meg. E tendenciák több évtizedre nyúlnak vissza, és az elkülönülés politikai folyamataiban érhetők tetten. Az elkülönülés a csehek esetében mindenekelőtt a németekkel szemben nyilvánult meg, és a 20. század elejétől figyelhető meg. Az önálló Csehszlovákia létrehozása volt ennek az elkülönülésnek az első fázisa, a második pedig a 3,2 millió szudétánémet három év alatt véghezvitt kitelepítése. A csehek bezárkózási tendenciáját erősítette Csehszlovákia 1993-as szétválása is, bár ez alapvetően nem a csehek, hanem a szlovákok politikai akarata miatt következett be. Az új cseh állam most mint homogén nemzetállam e bezárkózási tendencia előrehaladott fázisában van, de nem tekinthető abszolút mértékben homogénnek, mert területén háromszáztízezer szlovák és talán félmillió roma él. A többi nemzeti-etnikai kisebbség pár ezres vagy tízezres létszámú. A cseh társadalom bezárkózási tendenciái az említett sovinizmus rasszista megnyilvánulásai által is kifejezést kapnak, és ezt a tendenciát mutatják az európai uniós integrációs követelményekkel szembeni politikai ellenállás jegyei is. Ezek a feltételek nem teljesítésében és abban a kényszeredettségben érhetők tetten, amelyek a cseh politikai elit nagyobbik részét és a cseh közvéleményt is jellemzik. Meghatározó politikai erők (polgári demokraták, szociáldemokraták) ugyanis a feltételek teljesítésének lelassítását, elhalasztását vagy (a kommunisták) az uniós integrációs folyamatok teljes leállítását tűzték ki célul.

A cseheknek az integrációs feltételek teljesítésétől való idegenkedése a németektől való félelemre vezethető vissza. Az integráció motorja a nagy és erős, egyesített Németország, amely az integrálódott kis Csehországot könnyedén bekebelezheti. Ezáltal a csehek a németek kényének-kedvének lennének kitéve, és elveszítenék azt a nemzetállamot, ami ugyan most kisebb és bizonytalanabb is, de mégiscsak a csehek nemzetállama. A csehek nem titkolják, hogy nem kívánják az Európai Uniót sem mint szuperállamot, sem mint a régiók Európáját. A szuperállamot ugyanis a nagynémet törekvések megvalósításának, a német szuperállamnak, a Német Európának látják, a régiók Európáját pedig olyan szétszabdalt és gyenge Európának, amelyben nem látják azt az erős összetartó erőt, ami a nemzetállamokat összetartja. Az európai integrációt ezért legjobb esetben a gazdaságilag szorosan együttműködő nemzetállamok Európájaként szeretnék látni.

A cseh befelé fordulási tendencia megnyilvánulásaként fogható fel a cseheknek a szomszédsági kapcsolatokban kinyilvánított külpolitikája is. Már az 1990-es évek elejétől elutasító volt a szomszédok problémáinak megoldását illetően. Ennek legvilágosabb jelét a visegrádi együttműködés szétbomlasztása adta. A cseh szomszédsági politikát erősen befolyásolja a cseh xenofóbia. A cseheknek egyetlen szomszédjukkal sem jó a viszonyuk. Ezt nem elsősorban a hivatalos diplomáciai és kétoldalú kapcsolatok tükrözik, hanem az a mélyebb viszony, ahogyan a szomszédjaikat ismerik, kezelik, fogadják. Az 1990-es évek új politikai vezetője, Václav Klaus ennek a cseh xenofóbiának a tipikus képviselője, aki egyúttal a cseh nemzeti mentalitás kifejezője is. Az általa képviselt és megvalósított politika a cseh bezárkózási tendenciákat olyannyira felerősítette, hogy a jelenlegi Csehország mint homogén nemzetállam nagy léptekkel halad afelé, hogy egyfajta zárványként állapotodjon meg.

A cseh nemzeti identitást egyszerre jellemzi az európaiság tudata és a befelé fordulás tendenciája. Ez a kettősség a modern cseh nemzettudatot kezdettől jellemzi. A két fő jellemző egymáshoz viszonyított aránya azonban nem kiegyenlített, hanem az elkülönülés irányába tolódik el.

E kettős tendenciát, amely végighúzódik a cseh történelmen, a kiváló cseh filozófus, Jan Patočka megfogalmazta, elemezte és értelmezte az 1970-es években, amikor megírta a "Mik a csehek?" című nagy tanulmányát. Eszerint a premodern cseh a nagyceh (és európai) nemzet, a modern viszont már a kiscseh (partikuláris) nemzet. E kategorizálásban a "nagycehség" azt a fajta nemzeti tudatot jelenti, amelyben a csehek képesek voltak önmagukról és másokról európai, tehát a cseh területeknél szélesebb távlatokban gondolkodni. E távlatok kiteljesítője volt pl. IV. Károly mint császár és cseh király, aki Prágát és Csehországot az akkori nyugat központjává is tette. A "kiscsehség" kategóriája a modern nemzettudat kialakulása után vált jellemzővé a csehekre, amikortól a cseh nemzettudat csak szűkebb horizontot, a szigorúan vett cseh korona területeit, azaz a csehek által lakott területeket volt képes átfogni, csak ebben tudott gondolkodni, és így óhatatlanul csak a saját problémáit volt képes átlátni. A nagyceh tehát összeurópai méreteiben, univerzálisan, a kiscseh csak saját nemzeti méreteiben, azaz partikulárisan tudott gondolkodni. E két kategória alapkritériuma Európa, benne a csehekkel. A Patočka által használt kategóriák kiválóan alkalmasak arra, hogy plasztikussá tegyék a cseh nemzettudat 20. századi alapdilemmáját, a cseh nemzet helyét Európában. A nagyceh nemzeti identitás nem fél Európától (és a németektől), a kiscseh nemzeti identitás viszont e félelmet helyezi a középpontba, ezért befelé, a partikularitás felé fordul, provinciálissá, szűkkeblűvé, szűklátókörűvé, komplexusossá és Európával szemben arrogánssá válik.

E kétfajta cseh nemzeti identitásnak a csehek néhány nagy 20. századi politikai személyisége jelképévé is vált. Azt pedig, hogy a cseh nemzeti identitásnak e két kategóriája párhuzamosan

létezik, az bizonyítja a legjobban, hogy e nagy politikus személyiségek együtt irányították a cseh társadalmat. Az első ilyen páros a nagycseh T. G. Masaryk és a kiscseh E. Beneš, a másik ilyen páros a nagycseh V. Havel és a kiscseh V. Klaus. Míg az első páros békében, együttműködve és egymást kiegészítve képviselte a cseh nemzettudat e két sajátosságát, addig a második páros az 1990-es években, egyre határozottabban egymással szembeállva, harcot folytatva küzd a nemzeti társadalom lelkéért és nemzeti tudatáért. Míg V. Havel az egészségesebbnek tekinthető cseh nemzettudatot szeretné általánossá tenni, addig V. Klaus a komplexusos nemzettudat tipikus képviselőjeként nagymértékben járul hozzá ahhoz, hogy a cseh nemzet a bezárkózás helyességének tudatát erősítse magában.

A cseh társadalom 1990-es évekbeli története azt bizonyítja, hogy a kiscseh nemzeti tudat a tipikus, s hogy a nagycseh nemzeti tudat inkább a cseh szellemi elitre jellemző, mintsem a politikaira. Ugyanakkor a cseh társadalom nemzettudata olyan bizonytalanságokat tükröz, és a nemzetközi körülmények olyan viszonyokat eredményeznek, amelyek miatt a csehek bezárkózási tendenciája nem lesz fenntartható. Ezért a cseh elitnek úgy kell újrafogalmaznia a cseh nemzetet, olyan hagyományokat és értékeket kell közvetítenie, amelyek megvédik a cseh társadalmat attól, hogy a bezárkózás miatt zárvánnyá váljon és elsorvadjon.